

Βέρνερ Ζόμπαρτ, *Ο αστός - Πνευματικές προϋποθέσεις και ιστορική πορεία του δυτικού καπιταλισμού*, μετάφραση, Κώστα Κουτσουρέλη, Αθήνα, Νεφέλη, 1998, σελ. 404

Ο Werner Sombart (1863-1941) θεωρείται, μαζί με τον Max Weber, ο θεμελιωτής της οικονομικής κοινωνιολογίας. Με το πρώτο έργο του *Σοσιαλισμός και κοινωνικό κίνημα στο 19ο αιώνα* (1896), όπως και με την έκδοση του κυριότερου έργου του *Ο σύγχρονος καπιταλισμός* (1902), συνέβαλε καθοριστικά στην εισαγωγή της σκέψης του Karl Marx στις γερμανικές κοινωνικές επιστήμες. Αφιέρωσε, μάλιστα, την πιο ώριμη περίοδο της δραστηριότητάς του σε μεθοδολογικά ζητήματα όπως η επιστημονικότητα της ιστορικο-κοινωνικής έρευνας (*Οι τρεις πολιτικές οικονομίες*, 1930). Με το *Ο γερμανικός σοσιαλισμός* (1934) επεδίωξε να συμφιλιώσει τις δικές του αντιλήψεις και θέσεις με τον εθνικοσοσιαλισμό και την ιδεολογία του.

Στο έργο *Ο αστός - Πνευματικές προϋποθέσεις και ιστορική πορεία του δυτικού καπιταλισμού*, όπου μπορούμε να διακρίνουμε πολλά από τα σταθερά σημεία τόσο των ιστορικών ενδιαφερόντων όσο και των γενικότερων φιλοσοφικών αντιλήψεών του, ο W. Sombart φιλοδοξεί να παρουσιάσει όσο το δυνατόν πιο τεκμηριωμένα την «πνευματική ιστορία του σύγχρονου οικονομικού ανθρώπου» και να περιγράψει «τις μεταβολές που υπέστη το οικονομικό πνεύ-

μα στην ιστορική εποχή του δυτικοευρωπαϊκού κι αμερικανικού πολιτισμού», και ιδιαίτερα να εκθέσει «τη διαδικασία γέννησης εκείνου του πνεύματος που κυριαρχεί σχεδόν εξ' ολοκλήρου πάνω στο παρόν μας: δηλαδή του κεφαλαιοκρατικού» (σελ. 19). Σε όλα σχεδόν τα σημαντικά του έργα διακρίνουμε την εξαιρετική σημασία που ο W. Sombart απέδιδε στη θετική επισήμανση τόσο των ψυχολογικών, πολιτιστικών και κοινωνιολογικών όσο και των τεχνικών και οικονομικών παραμέτρων στην ανάδειξη του καπιταλισμού, στην εδραίωση της οικονομικής και κοινωνικής οργάνωσης του καπιταλισμού [βλ. *Ο σύγχρονος καπιταλισμός, Ο αστός και Οι Εβραίοι και ο οικονομικός βίος* (1911)]. Μάλιστα, στα δυο τελευταία επιχειρεί να αποδείξει τον καθοριστικό ρόλο των Εβραίων στη γέννηση και στην εδραίωση του καπιταλισμού

Το αντικείμενο έρευνας του W. Sombart, η επισήμανση του πνευματικού υπόβαθρου του αστού (ψυχολογικοί, φιλοσοφικοί, θρησκευτικοί, πολιτιστικοί παράγοντες), που σε συνδυασμό με την οικονομική και κοινωνική πραγματικότητα, αλλά και μια σειρά άλλων παραγόντων (μεταναστεύσεις, τεχνική εξέλιξη και ανάπτυξη κ.λπ.), ασφαλώς και χαρακτηρίζεται από εξαιρετι-

κή πρωτοτυπία. Ιδιαίτερα αν λάβουμε υπόψη μας την περίοδο έρευνας, μελέτης και συγγραφής του έργου (αρχές του αιώνα) και τη συστηματικότητα και τη σχετική εξειδίκευση που χαρακτηρίζει την εργασία. Ασφαλώς και κατά την ίδια περίοδο περισσότερο ενδιέφερε η μελέτη των οικονομικών και κοινωνικών παραμέτρων που οδήγησαν στην άνοδο της αστικής τάξης, παρά η ίδια η πνευματική διάστασή της [χαρακτηριστική εξαίρεση συνιστά, βέβαια, όπως υπογραμμίζει και ο συγγραφέας, *Η προτεσταντική ηθική και το πνεύμα του καπιταλισμού* (1904), του Μ. Weber, με το οποίο συχνά διαφωνεί]. Παρόμοιους προβληματισμούς και στοιχεία, βέβαια, θα μπορούσαμε να εντοπίσουμε στα έργα των κλασικών του μαρξισμού και σ' εκείνα διάφορων άλλων στοχαστών (από το χώρο της πολιτικής οικονομίας μέχρι εκείνον της φιλοσοφίας): αλλά, εν πάση περιπτώσει, ας δεχτούμε πως εκεί απουσιάζει ακριβώς η συστηματικότητα και ο «περιορισμός» ενός ευρύτατου πεδίου έρευνας που διαπιστώνουμε στον W. Sombart. Η πρωτότυπη και καινοφανής ματιά του συγγραφέα ξεσήκωσε στην εποχή του έντονες ενστάσεις και κριτικές γύρω από την εγκυρότητά της. Και σ' αυτές συχνά στρέφει στην προσοχή του, επιχειρώντας να τις αντικρούσει, υπερασπιζόμενος την ορθότητα των μεθοδολογικών εργαλείων και των φιλοσοφικών επιλογών του.

Ο W. Sombart (χρησιμοποιώντας πλήθος εξαιρετικών και πρωτότυπων πηγών) επιχειρεί να συνδέσει τη συσσώρευση ιστορικών δεδομένων με τη θεωρητική σκέψη. Η αρχική πρόθεσή του να προχωρήσει με επιτυχία «μέσα από τα άκρα της συσσώρευσης άψυχου υλικού και της ευφάνταστης ερμηνείας» πιστεύουμε ότι οδήγησε, αν και με κάποιους σοβαρούς περιορισμούς, σε θετικά αποτελέσματα.

Ο W. Sombart εξετάζει προσεκτικά κοινωνικές ομάδες, κοινωνικές και οικονομικές στάσεις και συμπεριφορές, οι οποίες, αν και αρχικά κινούνταν ίσως στο περιθώριο των κυρίαρχων οικονομικών και παραγωγικών δραστηριοτήτων, εντούτοις συνέβαλαν καθοριστικά στη γέννηση του καπιταλισμού (όπως, για παράδειγμα, ήταν διάφορες μορφές πλουτισμού φαινομενικά δευτερεύουσας σημασίας, αλλά όχι αδιάφορες, όπως εκείνες που χαρακτηρίζονταν από τη χρήση μέσων βίας, μαγείας, πνευματικών χαρισμάτων και επινοητικότητας). Επρόκειτο για στάσεις και τακτικές συχνά αλληλένδετες μεταξύ τους, που έμελλε να γεννήσουν την ουσία του καπιταλισμού. Έρχονται επίσης στο προσκήνιο διδακτικές και εξαιρετικού ενδιαφέροντος στιγμές της πορείας του καπιταλισμού και του καπιταλιστικού πνεύματος, όπως η τουλυπομανία, όταν σημειώθηκε το πρώτο κερδοσκοπικό σκάνδαλο μεγάλου βεληνεκούς και το πρώτο «χρηματιστηριακό» κραχ (δεκαετία του 1630) στην παγκόσμια οικονομική και κοινωνική ιστορία. Η παρουσίαση και η ερμηνεία από τον W. Sombart πολλών ιστορικών παραγόντων (για παράδειγμα, η πειρατεία ή η εκκλησία) στην ανάδειξη του καπιταλισμού μπορεί σε κάποιους να φανεί το λιγότερο ανορθόδοξη, και γι' αυτό αιρετική ή και παράδοξη. Κι όμως, κατά βάθος δεν στερείται ούτε νομιμότητας ούτε εγκυρότητας, αν θέλουμε να κατανοήσουμε τον καπιταλισμό ως ιστορικό φαινόμενο πολλαπλώς προσδιορισμένο.

Ας περάσουμε, όμως, τώρα στην επισήμανση ορισμένων καιρίων παρατηρήσεων. Το έργο είναι αναπόφευκτα «χρονολογικά οριοθετημένο» και, επειδή αντανάκλα εν μέρει και ορισμένες απόψεις του αστικού προβληματισμού της εποχής, θα μπορούσαμε να το θεωρήσουμε κλασικό ενός συγκεκρι-

κρυμμένου τρόπου έρευνας και μιας συγκεκριμένης οπτικής που ο συγγραφέας υιοθετεί για να προσεγγίσει το αντικείμενο έρευνάς του. Με όλα τα θετικά και τα αρνητικά που αυτός ο τρόπος συνελάγεται και επισύρει, και ο οποίος, κατά την άποψή μας, έχει ξεπεραστεί από τη σύγχρονη επιστημονική έρευνα. Είμαστε για τούτο υποχρεωμένοι να προχωρήσουμε προσεκτικά πέρα από τα συμπεράσματα στα οποία έφτασε ο W. Sombart.

Οφείλουμε, καταρχήν, να υπογραμμίσουμε πως ο W. Sombart αποφεύγει συστηματικά οποιαδήποτε αναφορά σε τάξεις και κάνει πάντοτε λόγο για ανθρώπινους τύπους. Από την κοινωνιολογιστική οπτική του απουσιάζουν εντελώς οι οικονομικές και παραγωγικές σχέσεις, και η αποκλειστική επισήμανση των «πνευματικών» χαρακτηριστικών του «αστού» αναγάγει, τελικά, την τάξική φύση του καπιταλισμού στο επίπεδο της νοοτροπίας. Δεν αμφιβάλουμε ότι συχνά, όταν χρησιμοποιούμε τον όρο «αστός», δεν περιοριζόμαστε αποκλειστικά στο χαρακτηρισμό μιας τάξης, αλλά ενός τύπου ανθρώπων είναι δυνατόν, όμως, να οριοθετηθεί ο καπιταλισμός μέσα σε πλαίσια «τύπων» και «νοοτροπιών»: Ο W. Sombart, λοιπόν, αν και αποφεύγει κάθε ουσιοκρατική αντίληψη, δεν στέκεται παρά μόνο περιστασιακά στις οικονομικές διαστάσεις (τις ταξικές παραμέτρους) γέννησης του αστικού πνεύματος και του καπιταλισμού. Ασχολείται ελάχιστα, τουλάχιστον στο παρόν έργο, με το συγκεκριμένο ιστορικό περιβάλλον, όπως και με τα γενικότερα πολιτικά κοινωνικά και ιστορικά πλαίσια. Δεν στέκεται τόσο στην επισήμανση των εξωτερικών περιστατικών (από την άλλη, κάθε φορά που αυτά έρχονται στην επιφάνεια, υποτάσσονται στην παντοδυναμία των καταβολών και της δύναμης του

αίματος), όσο σ' εκείνη των εσωτερικών παραγόντων οι οποίοι, με βαθύτατα ανομοιογενή τρόπο, συγχροτούσαν το εκάστοτε πνεύμα που διαμόρφωσε (και διαμορφώθηκε απ' αυτές) τις καπιταλιστικές οικονομίες. Μπορούμε, όμως, να αποσιωπήσουμε εντελώς τα εξωτερικά αίτια; Τα όρια της ανάλυσης του συγγραφέα γίνονται ειδικά σε πολλές περιπτώσεις.

Η προσπάθεια του συγγραφέα να ερμηνεύσει το πνεύμα του σύγχρονου καπιταλισμού και το πνεύμα του σύγχρονου του οικονομικού ανθρώπου κυρίως από ψυχολογική (με τις «απλές συνθήκες της παιδικής ψυχής», σελ. 180) και βιολογική πλευρά, θεωρούμε ότι δεν αντέχει ούτε σε μια σκληρή σύγχρονη ορθολογική κριτική και στις απαιτήσεις της, ούτε ακόμα λιγότερο στη μαρξιστική κριτική. Εκεί όπου η «αστικότητα» και το αστικό πνεύμα ερμηνεύονται διαμέσου των «βιολογικών καταβολών» και των «φυσικών προδιαθέσεων» θεωρούμε πως ο W. Sombart οδηγείται σε λάθος δρόμους. Υπάρχει, άραγε, καμιά «καπιταλιστική προδιάθεση»; Προεκτείνοντας το συλλογισμό του, ο καπιταλισμός δεν αποτελεί παρά «στοιχείο γενετικά εγγεγραμμένο στον ανθρώπινο γενετικό κώδικα και στη φύση του ανθρώπου», γιατί όλοι οι λαοί της Ευρώπης έχουν «καπιταλιστικές καταβολές, αν και αυτές διαφοροποιούνται από λαό σε λαό». Είναι ειδικά κριτικός ένας βιολογικός αναγωγισμός, ο οποίος δεν αποδεικνύεται πάντοτε το ίδιο αποτελεσματικός στην ορθολογική κριτική, καθώς συχνά οδηγεί σε υπερβολές, δημιουργώντας μάλιστα νέα προβλήματα. Παραθέτουμε εδώ μονάχα ορισμένα δείγματα των συνεπειών αυτού του αναγωγιστικού και απλουστεντικού πνεύματος: «Θα πρέπει να δεχθούμε ένα νόμο κατά τον οποίο στις αναμειγείς αριστοκρατικού και αστικού αίματος το τε-

λευταίο αποδεικνύεται ως το ισχυρότερο» (σελ. 224). Ένα άλλο παράδειγμα της κατά W. Sombart αντίληψης της επιστημονικής ερμηνείας συναντάμε στη σελ. 240: «Οι καλβινιστές συμμορφώθηκαν με τη “διδασκαλία του προορισμού” γιατί η θρησκεία είχε γίνει παραφροσύνη και είχε πάρει από τον άνθρωπο τα συλλοϊκά του». Ακόμα, στη σελ. 361 διαβάζουμε: «Η επιμιξία του αίματος, η οποία επιτρέπει στο εμπορικό αίμα να επικρατήσει...». Και στις σσ. 288-289: «Το πνεύμα του γαλλικού λαού, χαρακτηριζόμενο από καταβολές κάτω του μέσου όρου στα καπιταλιστικά του χαρίσματα (φαινόμενο που, όπως υποστηρίξαμε, πρέπει να εξηγηθεί από το κελτικό αίμα...)» και πάει λέγοντας. Κατά το συγγραφέα, σχεδόν τα πάντα πρέπει να αποδίδονται στο έμφυτο (ή, στην καλύτερη περίπτωση, στα θέληματα της μοίρας). Συχνά πάλι η παράθεση στοιχείων λειτουργεί μάλλον εκλεκτικά, δηλαδή με τον προφανή σκοπό να ενισχύσει πάση θυσία μια φιλοσοφική και θεωρητική οπτική ήδη δεδομένη. Άλλοτε πάλι, στη διάρκεια ερμηνείας ορισμένων κεντρικών ζητημάτων, τα συμπεράσματα στερούνται αποδείξεων και μοιάζουν να εκπορεύονται «αποκαλυπτικά» ή ενορατικά: «Μια απόδειξη για την ορθή κατανόηση αυτών των τοποθετήσεων (η σχέση αιρετικού πνεύματος και καπιταλιστικού φρονήματος) είναι παντελώς αδύνατη» (σσ. 299-300). Οι περιορισμοί της ματιάς του W. Sombart γίνονται εμφανείς και εκεί όπου αναλύει το πρώτο από τα χαρακτηριστικά του ώριμου καπιταλιστικού πνεύματος (σσ. 176-184 και ιδιαίτερα σσ. 177-180).

Εκτιμούμε ότι ο συγγραφέας έχει πλήρη συνείδηση των δυσκολιών και των περιορισμών που η οπτική του συνεπάγεται. Εντούτοις, η ίδια η αναγωγιστική φύση της οπτικής του καθιστά ευχερώς ορατές τις

αδιέξοδες προτάσεις, που γίνεται πλέον αδύνατο να παραβλέψουμε. Όσο κι αν ο W. Sombart διατυπώνει συχνά πυκνά ότι οι ηθικές δυνάμεις δεν αποτελούν «μοναδική πηγή του καπιταλιστικού πνεύματος» (σελ. 282) ή θεωρεί πως «η μορφή μιας οικονομίας με το πνεύμα υπό το οποίο διεθύνεται βρίσκονται γενικά σε σχέση αντιστοιχίας, όχι όμως και σε νομοτελειακή εξάρτηση μεταξύ τους» (σελ. 17), επιθυμώντας με τον τρόπο αυτό να καταδείξει ταυτόχρονα και την απαίτηση μιας μη μηχανιστικής και συνεπώς πολύπλοκης (βλ. διαλεκτικής) ανάγνωσης και εξήγησης του καπιταλιστικού φαινομένου, εντούτοις τα συμπεράσματά του τείνουν περισσότερο στην ενίσχυση αυτής της αναγωγιστικής θέσης παρά προς τη διατύπωση σχετικών επιφυλάξεων (για παράδειγμα, στη σελ. 281 γράφει: «Η ηθική επιταγή είναι το αίτιο και η διάπλαση της συμπεριφοράς των οικονομικών υποκειμένων είναι το επακόλουθό της»). Καλύτερα: αν και ο συγγραφέας θέτει ως αρχή και προϋπόθεση της ερευνητικής του απόπειρας την ορθή και σταθερή θέση ότι «το πρόβλημα του καπιταλιστικού πνεύματος, δηλαδή της ουσίας και της γέννησής του, είναι εξαιρετικά περίπλοκο, απείρως πιο περίπλοκο από όσο πιστεύαμε, μέχρι τώρα, από όσο και εγώ ο ίδιος είχα πιστέψει» (σελ. 358), εντούτοις διακρίνουμε μια έντονη αναγωγιστική διάθεση, η οποία δεν παύει να ελλοχεύει ακόμα και μέσα στις επιφυλάξεις και ανασκοπήσεις του τελευταίου κεφαλαίου (XXIX: «Ανασκόπηση και προοπτική»). Όσο και να επιδιώκει διακαώς να ξεφύγει από κάθε σχηματική και απλουστευτική ερμηνεία της ιστορίας (και, συνεπώς, από το βασανιστικό δίπολο: εσωτερική ή εξωτερική ιστορία), θεωρούμε ότι δεν το πετυχαίνει. Ο W. Sombart, έχοντας μια περιορισμένη και μηχανιστική αντίληψη

του ιστορικού υλισμού, εγκλωβίζεται σ' αυτή την πολωτική αντίληψή του: για τον ίδιο οι δυο πόλοι ανάλυσης και ερμηνείας του καπιταλιστικού πνεύματος μπορεί να είναι μόνο «βιολογικές και φυλετικές καταβολές» (που δέχεται ο ίδιος) ή «περιβάλλον και οικονομικοί παράγοντες» (που δέχεται ο ιστορικός υλισμός, ενώ αυτός ουσιαστικά απορρίπτει). Εκεί ακριβώς που απαιτείται και είναι αναγκαία περισσότερο η χρήση του συνδετικού «και» παρά η προσφυγή στο διαζευκτικό «ή» και χρειάζεται μια προοπτική σύνθεσης.

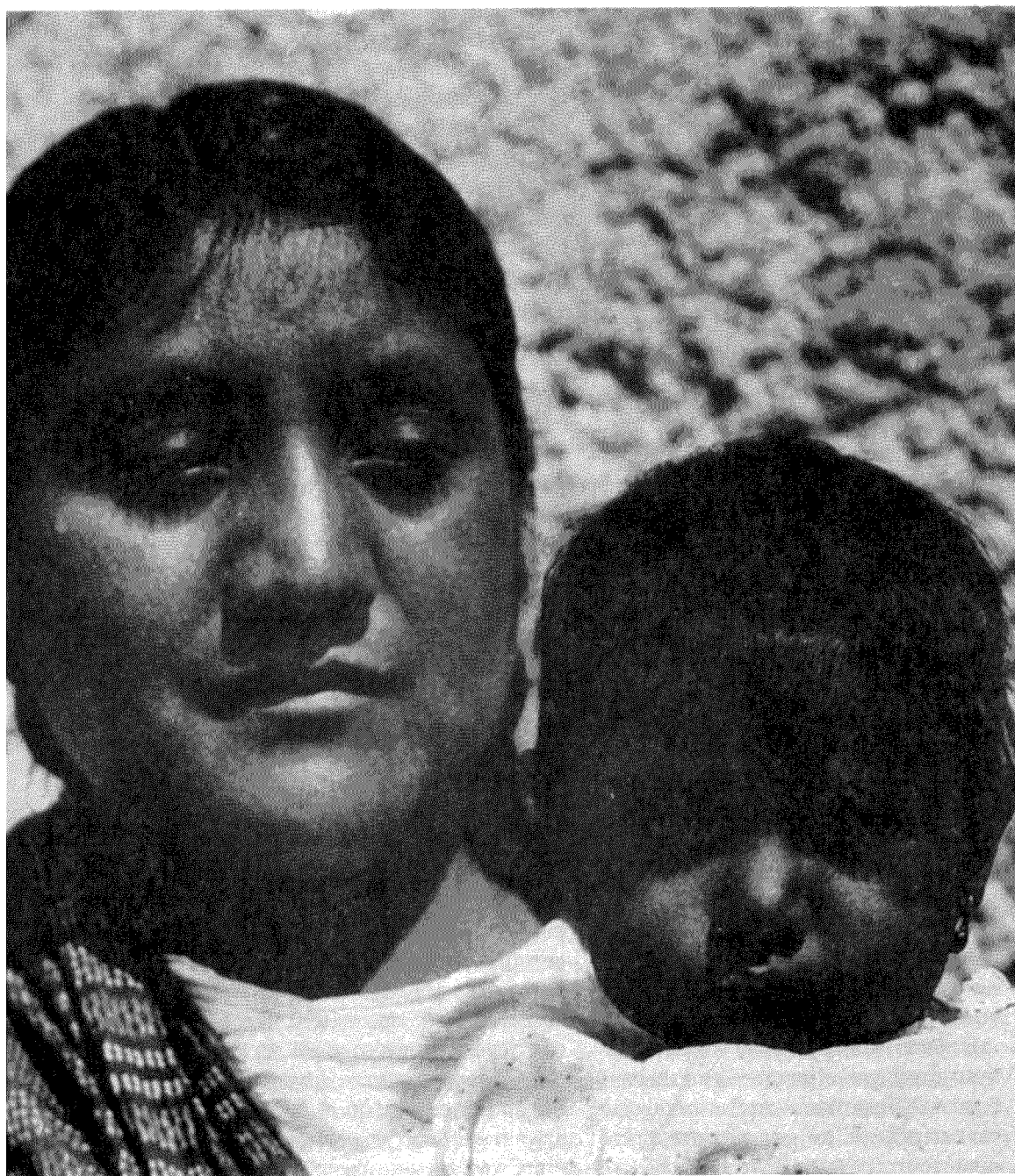
Η παλαιότερη ένσταση που εξέφρασαν οι επικριτές του στον W. Sombart διατηρεί ως σήμερα την ισχύ της: ας μη λησμονούμε ότι, αν το πνεύμα (θηρησκευτικές, φιλοσοφικές, πεποιθήσεις, νοοτροπίες κ.λπ.) επηρεάζει την ανάπτυξη του καπιταλισμού (των κοινωνικών, οικονομικών και παραγωγικών συνθηκών), από τη άλλη, αυτό το ίδιο επηρεάζεται από την ιστορική πραγματικότητα. Το πνεύμα (του καλβινισμού, του ισλαμισμού, του ιουδαϊσμού και πάει λέγοντας) εξέφραζε ταυτόχρονα και με τη σειρά του μια συγκεκριμένη υπαρκτή κοινωνική και οικονομική πραγματικότητα, ήταν δημιουργημά της και άρα επηρεαζόταν ταυτόχρονα απ' αυτή (αμοιβαιότητα και αλληλεπίδραση των δύο όρων).

Ενδεικτική μιας εποχής είναι και η όχι και τόσο έμμεση και πλάγια «εθνική υπερηφάνεια» που χαρακτηρίζει τον W. Sombart για την υποτιθέμενη ανωτερότητα του γερμανικού καπιταλισμού των αρχών του αιώνα απέναντι σ' εκείνον των άλλων ευρωπαϊκών χωρών. Για τον ίδιο, το γερμανικό καπιταλιστικό πνεύμα ανταγωνίζεται επί ίσοις όροις το αμερικανικό καπιταλιστικό πνεύμα (το οποίο θεωρεί τον «ακραιφνέστερο τύπο αυτού του ανθρώπινου είδους», σελ. 152).

Ας σταθούμε, τώρα, και σε ορισμένες

ακόμα ελάχιστα «προοδευτικές» και σίγουρα παρωχημένες αντιλήψεις του. Είναι ευδιάκριτη η σαφής εναντίωση προς την ισότητα μεταξύ των ανθρώπων (σελ. 219), όπου διακρίνουμε επίσης μια έντονη σκωπτική στάση σε βάρος των σοσιαλιστών. Ακόμα δεν θα πρέπει να παραληφθεί αβίαστα ότι υφίσταται μια πλάγια ρατσιστική οπτική: προβλέπει ότι, «αν στείλω ένα νέγρο στην ξενιτιά, δεν πρόκειται να φτιάξει ούτε σιδηρόδρομους, ούτε να επινοήσει μια μηχανή ώστε να εξοικονομήσει εργασία. Και εδώ προϋπόθεση είναι κάποια έμφυτη καταβολή...» (σελ. 314). Ας τονίσουμε, επίσης, μια ηθικολογίζουσα στάση απέναντι στην καπιταλιστική πραγματικότητα, στάση που οφείλουμε να αφήνουμε πάντα έξω από μια σοβαρή ιστορική έρευνα (σσ. 335, 336, 357, 358), ώστε να διατηρούμε μια πιο ψύχραμη και ιστορική ματιά.

Καθίσταται πλέον σαφές πως αυτού του είδους οι κοινωνιολογικές αναλύσεις επισύρουν και κάποιες κεντρικές ενστάσεις. Κανείς, βέβαια, δεν έχει την παραμικρή διάθεση να υποτιμήσει τόσο την αξία και την εγκυρότητα των κοινωνικών, ψυχολογικών, θρησκευτικών κ.ά. παραμέτρων μιας ιστορικής πραγματικότητας, και ειδικότερα στη γέννηση και την εδραίωση του καπιταλισμού, όσο και τη νομιμότητα της ερευνητικής πρόθεσης σ' αυτά τα ζητήματα. Από την άλλη, διαφωνούμε σαφέστατα και κάθετα με την οποιαδήποτε αναγωγιστική και απλουστευτική ερμηνευτική απόπειρα, καθώς είναι σύζητησιμο και αμφίβολο κατά πόσο επαρκούν αποκλειστικά οι ψυχολογικές, θρησκευτικές και κοινωνιολογικές προσεγγίσεις και αναλύσεις για να ερμηνεύσουν και να καταστήσουν «ιστορικά συγκεκριμένο τον αστό». Εκτιμούμε, μάλιστα, ότι σ' αυτή την προοπτική ο μαρξισμός προσέφερε αναντικατάστατα εργαλεία κατανόησης της αστικής τάξης και της αστικής πραγματικότητας.

Η Luz Jiménez με το παιδί της, Τ.Μ., 1926